

Концепція образу Івана Гонти в українській літературі

Поліщук Л. Б.

Кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри слов'янських мов
та зарубіжної літератури УДПУ ім. П. Тичини

Історична правда про гайдамацьке повстання формувалась довго і важко. Більше ніж два століття зарубіжні дослідники брались за тему Коліївщини. Однак клубок цей і досі не вдається розплутати. Із сумнівних мемуарів псевдо очевидців в енциклопедичні словники перекочували неупереджені помилкові твердження, перекручені факти. Поляки прагнули оправдати нечувані побиття шляхти, польські історики тих часів намагались показати українських селян, що стали за свою волю і національну гідність, як «кровожадних гайдамаків», грабіжників, злодіїв. Євреї воліли приховати справжні причини погромів. Подібна позиція була характерною і для російських «дожовтневих» істориків. Вони вважали, що їм належить «слава» переможців над гайдамаками, адже повстанців розгромили донські козаки і карабінери під керівництвом полковника Гур'єва.

Зовсім інакше прийняла Коліївщину українська народна традиція. Найбільш вдало суть Коліївщини охарактеризував П. Мірчук. «В українських народних піснях, у розповідях українських сучасників і тих, хто ті розповіді зберігав для майбутніх поколінь, – зазначав П. Мірчук, – Коліївщина являється величним зривом українського народу в обороні своєї волі і правди, проти польських найманців, за повернення Гетьманщини як суверенної української держави, зривом захоплюючого героїзму його сучасників та їхньої безмежної відданості ідеям, за які вони свої голови клали. В українській народній традиції немає й тіні сумнівів у правоті й чистоті ідей коліївського повстання, ідеї національної волі й соціальної справедливості» [6, 305].

Нині Україна – політично незалежна держава, і ми, її громадяни,

інтенсивно шукаючи нових шляхів розвитку для країни, усе пильніше перечитуємо свою історію. Загальна суспільна увага до життєпису і справ Івана Гонти є на сьогодні явищем незаперечним. Сподіваємось, що досліджена нами літературна концепція постаті Івана Гонти матиме науково-пізнавальне значення, буде кореспондуватися з працями об'єктивних істориків.

Гайдамаччина, – за визначенням літературознавців, – це збройний рух українських селян, спрямований на вигнання зі своїх земель польсько-шляхетських окупантів [7, 23]. Із розповідей дослідників, істориків, критиків дізнаємось, що гайдамацтво ширилось по всій території України. Так Гайдамаки діяли малими загонами, застосовували партизанські методи боротьби. З'являлись несподівано, громили поміщицький маєток, знищували шляхтичів та їхніх прибічників і безслідно зникали. Колонізатори жили в постійному страху. Вони змушені були тримати чисельну варту, а дехто з найбагатших магнатів спромагався навіть на військо.

Як зазначає В. Голобуцький «тривалий час гайдамацький рух проявлявся стихійно. Але були серйозні спроби надати йому більш організованого характеру. Таким було повстання 1734–1735 років під проводом козацького полковника Верлана, коли, відгукуючись на письмові послання цього ватажка, повстала майже вся Правобережна Україна. Дуже широкого розмаху набули гайдамацькі повстання 1750 року. І нарешті, найбільш організованим і найбільш потужним повстанням стала Коліївщина 1768 року. Таким чином доходимо висновку, що гайдамацький рух на Правобережній Україні фактично був безперервним і розтягнувся в часі мало чи не у півстоліття» [5, 82].

На чолі гайдамацьких зграй часто стояли запорожці, люди усталеної ідеї. Вони нападали на панів (поміщиків), на костьоли і на монахів католицьких та уніатських, на євреїв, – вже з усього цього зрозуміло, що вони повставали проти гніту економічного й релігійного. «Щоправда, у діях гайдамаків мали місце прояви звірячих інстинктів, – зауважує В. Антонович,

– але такі ж інстинкти виявлялися у поляків, хоч останні, можливо, безпідставно, вважалися культурнішими від українців. Та й взагалі, війна оголює душу людини від усього хорошого. У вчинках її часто проглядає звір, що ми можемо спостерігати у війнах франко-пруській, англійській і війнах південних слов'ян і греків з турками, а потім у братовбивчій війні між собою» [3, 34].

З історичних довідок дізнаємось, що перший наскок гайдамаків на Умань згадується під 1737 роком. Вони захопили Умань, пограбували місто і знищили євреїв. У гайдамаків ми зустрічаємо особливо жорсткі рахунки з євреями. Причиною тому послужив, головним чином, важкий економічний гніт Малоросії, в якому євреї, хоч і опосередковано, були дуже винуватими. Спираючись на польську владу, євреї брали на відкуп продаж вина і пива, рибну ловлю, перевезення через українські річки, торгівлю сіллю й інші статті прибутків, й однаковою мірою важкої кривди було завдано козакам плюндруванням святинь – передачею в оренду євреям православних церков. Граф Румянцев, генерал-губернатор лівобережної України, так писав віце-канцлеру Паніну про ці події: «Опублікований маніфест (9 липня 1868 року, на спростування вигаданої золотої грамоти Катерини II) хоч і пробудив в жителях бажану реакцію, але гайдамаків не перестають вони визнавати за безпосередніх своїх визволителів від нестерпного їм польського ярма в розумінні спонукання до віри, й єврейського, котрі виснажували їхні сили і, як вони самі кажуть, замішаною на їхній крові» [3, 12].

З першою звісткою про страшний гайдамацький рух, – значиться у журналі «Киевская старина», – «поляки і євреї кинулись в укріплені замки Канева, Лисянки і Умані. Остання була осередком польського і єврейського населення правобережної України. Місто було добре укріплене фортецею, валом і палісадником. Дві башти, що охороняли в'їзд до міста, мали гармати. Сторожа, котра охороняла башти, належала до польського шляхетства. В місті було 200 конфедератів. Для його захисту існував кінний полк надвірних козаків на чолі з полковником Обухом. Управляв Уманню й уманським

ключем (маєтки Потоцького на Уманщині) губернатор Рафаїл Младанович, котрий добряче таки залляв сала за шкіру гайдамакам: ловив їх та запорожців і вішав» [9, 28] .

Примітно, що впродовж майже двох століть постать І. Гонти перебуває у центрі уваги майстрів українського історичного письменства. Останній на сьогодні твір про гайдамаччину – історичний роман Віктора Гонти «Іван Гонта» – ще не виданий окремою книжкою. У журналі «Пам'ять століть» друкувалися окремі уривки з нього.

Відразу після поразки Коліївщини, наприклад, з'являються вірші «Про бунти хлопські на Україні 1768» та «Пісня друга про бунти хлопів українських 1768», створені, без сумніву, у польському середовищі з яскраво вираженою пропагандистською метою. Підступно схоплений Гонта змальовується тут у такий спосіб:

*й в неділю ударили в дзвони на знак рано,
Ой що з Гонти невірного з шкури паси драно.
А над вечір тому ж гонті текли вельми сльози,
Ей вспомнявши на давнійші учинки негожі.
«Бувайте ж ви, молодчане, краснії, здорові!
Напоминаючи всіх тими своїми слови:
Научайте, отець, мати, свої власні діти,
Не пускайте у козаки до війська служити.
Заказую проти ляхів бунтів не вносити,
Волиш бути мужиками, панщину робити» [4, 67].*

Польським забродам будь-якою ціною треба було принизити керівників і учасників Коліївщини, залякати український народ, примусити його знову віддавати плоди своєї праці їм на користь. У примітках до публікації цих зразків М. Драгоманов ще 1894 р. писав, що вони «... зложені поляками і виявляють польський погляд на Коліївщину та польські соціальні ідеали. Вони цікаві для нас не тільки з цього історичного боку, а також і з того, що поляки безпосередньо по кривавій пригоді 1768 р. силкувалися викладати ті свої погляди в популярній формі, українською мовою, очевидно, для українських мужиків» [4, 67].

Першим письменником, що звернувся до змалювання образу Гонти, був польський літератор Л. Семінський. Його оповідання «Село Серби» (1835) ґрунтується на загалом примітивному вигаданому сюжеті. Потрапивши до Сербів, Гонта закохується в дружину старого мірошника красуню Тетяну. До цієї ж жінки залицяється польський хорунжий, розраховуючись золотом з її жадібним чоловіком. Однієї ночі гайдамаки застають у Тетяниній хаті хорунжого, але йому вдається втекти і навести ляхів на слід Гонти. Гайдамаків та їхнього ватажка Гонту заковують у ланцюги й відправляють для покарання до Кодні. Важливо, однак, що Л. Семінський вкладає в уста Гонти проникливі слова про те, що його боротьба не була марною, що за кривди розплатяться ті, хто їх вчинив.

Загалом же, для творів про гайдамаччину польських авторів характерна яскраво виражена ідеологічна спрямованість. Намагаючись уневиннити своїх співвітчизників, вибілити їх загарбницьку політику в окупованій Україні, польські письменники цілком відкидали найменші політичні, національні мотиви гайдамаччини. Як і в історіографічних розвідках, у творах польського письменства гайдамацький рух пов'язується здебільшого з природним нахилом українця до бунтарства, з його релігійним фанатизмом, з впливами Росії тощо.

Шовіністичні амбіції «західного культурника» вплинули і на окремих вітчизняних істориків та письменників, які досліджували гайдамацькі рухи. В. Антонович у своїй розвідці «Уманський сотник» спромігся на власне тлумачення діяльності Івана Гонти. «Який не був популярний Гонта, вплив його обмежувався Уманщиною і для більшості повсталих селян він був людиною чужою й не авторитетною» [2, 119].

П. Куліш, наприклад, у белетризованому трактаті «Мальована гайдамаччина» (1873), висловлюючи своє відверто негативне ставлення до цієї форми національно-визвольних змагань українського народу, несхвально оцінює і поему Т. Шевченка «Гайдамаки», зауважуючи: «До козаків утікали не найкращі люди з катівських рук... Голод і злидні, пияцтво і розбишацтво

квапились до кривавої оборони, мовляв, благочестія, і зложилась у п'яних головах така філософія, що була еквівалентом філософії інквізиторської... Гріхами темними, незнаними історії повиковувані ті колії, що перед ними здригається історик... Визволявся він (народ) з пекла... не людським, а звірячим робом... Руйнування було єдиним його ідеалом... Не можемо вважати уманської трагедії за народну справу... Не такий був Гонти, як змалював його поет (Т. Шевченко); не такі були пани, котрих той Гонти повірізував, попалив і помучив; не така була Україна, як би того декому бажалось; не так дивилась Україна на коліїв, як виспівував Шевченко, і ні попи, ні поважні люде, ні тверезі хлібороби не причінялись до Залізняка і Гонтиного розбою» [10,147; 152; 154; 155; 160].

Слід зауважити, що багато письменників причини переходу Гонти на бік коліїв пояснюють впливом на нього інших людей та життєвих обставин (наприклад, негативним ставленням польських шляхтичів). Їхні твори, проте, позбавлені прямолинійності й декларативності, які властиві роману Радича. Примітно, що цей письменник (очевидно, під впливом дворянської історіографії) не знаходить підстав для прихильного відношення до гайдамаччини. У цьому переконують його численні висновки на зразок: «Гайдамацтво бенкетувало, і гори трупів нікого не смутили. Лише пізніше ці безмовні свідки різні примусили переможців вийти з міста (Умані), бо стояла спека і посуха» [3, 32].

Образ Івана Гонти є домінантним у більшості творів української літератури, де художньо моделюються історичні події гайдамаччини. У цьому образі втілюються, як правило, авторські ідеали, їх позитивні «програми». Розповідний хист М. Старицького, Ю. Мушкетика, М. Глухенького, Я. Стецюка, В. Гонти, інших митців зорієнтований на результативне емоціональне «самоокреслення» характеру Гонти, що в процесі розвитку подій дає змогу авторам підняти на поверхню глибинні психоемоційні імпульси і реакції героя на власні вчинки та поведінку інших.

Першим твором національного письменства, в якому змальовано образ

Івана Гонти, стала поема Тараса Шевченка «Гайдамаки» (1841), яка й маніфестує перехід Шевченка в бік **історіософії**. До осмислення поетової історіософії можна наблизитися лише з урахуванням усієї складності й глибини думки, закладених у Шевченкових поетичних текстах, пов'язаних із козацькою тематикою. Т. Шевченку належить особлива роль у потрактуванні козацької історії та «козацької слави».

В наративній частині тексту превалюють мотиви та сюжети історії, зображені під кутом зору «дідової правди» та фольклорного «переказу» про Коліївщину. Автору ж позицію, базовану на власній оцінці та осмисленні історичного досвіду, виявлено в окремих відступах і в «Перед (після) мові».

Крім двох подарованих сіл, Потоцький обіцяв Гонті шляхетство та інші привілеї за умови його вірності Польщі. Приєднуючись до повстанців, Гонта втратив би села в разі успіху повстання, бо колії проголосили скасування старих порядків. У випадку ж поразки його чекала втрата не лише маєтності, а й власного життя. Цього Гонта не усвідомлювати не міг. Виходить, що єдиним мотивом його рішення приєднатися до лав повстанців було шляхетне переконання, щира любов до України і обернутого в рабство рідного народу.

«Особистий інтерес, – зазначав В. Антонович, – і особисте честолюбство мусили б схилити Гонту до захисту шляхетства, в ряди якого він мав можливість потрапити. Гонта діяв внаслідок переконань, внаслідок свідомого обов'язку стати в боротьбі по стороні свого народу» [2, 261].

Виходить, що не міг він приєднатися до повсталого народу ні з причини соціального гніту (він просто на собі не відчував його), ні з нахилу до грабіжництва й особистої наживи.

Свідомо йдучи на особисті жертви і втрати, Іван Гонта прагнув допомогти співвітчизникам піднятися з колін, повернути волю на власній землі, у своїй державі. «Обидві сторони крутилися в зачарованому колі недомовок та взаємної недовіри. Принаймні інакше тяжко пояснити і ту легкість, з якою Гонта повторював потрібну присягу, і ту недовіру, з якою

приймалась присяга Младановичем, і ту нерішучість, внаслідок якої він не наважився застосувати скільки-небудь серйозних заходів щодо Гонти» [2, 261].

З погляду багатьох життя Івана Гонти складалось добре. Він здобув гарну шляхетську освіту, умів розмовляти і читати польською мовою. Його військова кар'єра була успішною. Швидко дослужився до чину сотника надвірних козаків польського графа Потоцького (цей один з найбагатших у Польщі магнатів мав своє кількатисячне військо). Сам граф був настільки прихильним до Гонти, що подарував йому два села, які приносили великі прибутки. Отже, виходило, що Іван Гонта став багатим паном. Усі поважали його за розум, сміливість, добре і рівне ставлення до людей. До нього з надзвичайною пошаною ставились козаки, селяни та й самі шляхтичі. П. Мірчук ось так описує його портрет: «Гонта – козак пристійний, вродливий, високого росту, щасливий, милий цілій Україні» [6, 230].

І ось це становище улюбленця офіційної влади зовсім, виявляється, його не тішило. Він таємно задумує справу, яка докорінно змінить його життя.

Коли стало відомо, що на Умань іде великий загін повстанців, Гонті було доручено вивести надвірних козаків назустріч повстанцям і розгромити їх., не допустити до Умані. Але сталось зовсім по-іншому. Коли два війська стали одне проти одного, Гонта звернувся до козаків із пропозицією перейти на бік повстанців, з'єднатися з ними. «При цьому він наголосив: хто не хоче прийняти його пропозицію, той вільний, хай іде, куди бажає, жодних переслідувань не буде. Всі козаки дали згоду з'єднатися з повстанцями. А двох шляхтичів-полковників він відправив назад та ще й варту приставив для їхньої безпеки» [3, 25]. Після того Максим Залізник та Іван Гонта виїхали одне одному назустріч і на очах своїх загонів розцілювались як побратими. Можна тільки здогадуватись, що вони попередньо домовились про такий розвиток подій.

Через кілька днів об'єднане військо Залізняка й Гонти взяло Умань. Після оволодіння гайдамаками Уманню Івана Гонту всенародно обирають полковником. Саме він займається тут налагодженням козацького адміністративного устрою. Уманщину було поділено на сотні, призначено сотників, які керували доставкою продовольства, набором до війська тощо.

Сучасні історики довели, що під час «уманської різні», у вирі кривавої розправи повстанців зі своїми гнобителями, розправи, яка вирвалася з-під усякого контролю, Гонта робив усе можливе, щоб врятувати якомога більше польських жінок і дітей. Як пише П. Мірчук, у цьому виявилась «гідна подиву шляхетність, великодушність і гуманність Івана Гонти» [6, 235].

Поетика й художні засоби в «Гайдамаках» спонукають читача провести паралелі з давніми міфами, з типовими для них епічністю, гіперболізацією, неподільністю зла й добра, красивого й огидного, божественного й демонічного – понять, які цивілізація згодом моралізувала.

Герої твору гіперболізовано романтичні, але різною мірою. Ярема автобіографічно ближчий авторові, а завдяки цьому – й читачеві. Іван Гонта – романтизований найбільшою мірою як особистість великого масштабу з нелюдською силою волі й саможертвовною відданістю справі. Це найтрагічніша постать твору. Якщо у М. Чайковського вбивство дітей є лише виявом розбійницької сутності Івана Гонти, то у Т. Шевченка Іван Гонта – героїчне втілення саможертвовної відданості «святій правді-волі», як писав про нього поет пізніше у вірші «Холодний яр».

Силою своєї поетичної уяви великий Кобзар, зокрема, відтворює тут глибоко трагічний епізод вбивства Іваном своїх синів:

*Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза езуїта
І двох хлопців. Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш – заріж і їх:
Вони католики...
... Сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,*

*Бо не я вбиваю,
А присяга... Махнув ножем –
А дітей немає!
Попадали зарізані [11, ...].*

У цьому уривку виведено емоційно насичений образ Івана Гонти і змальовано страшну картину вбивства ним своїх дітей. Варто відзначити, що автор тут використовує важливий прийом – упізнання Івана Гонти. Саме цим прийомом упізнання Івана Гонти в поемі Т. Шевченка є не тільки його, зв'язане з міфологією, ім'я, але й характеристики героя («Гонта бенкетує»; «Ото Гонта з Залізняком/ Люльки запалили»), навіть риси його тілесності (згадуються очі, обличчя, руки, описується, як він цілує «мертвих в очі», потім «засипає» дітей землею і «страшно, страшно» усміхається). Прикметно, що в романтичній системі Шевченкової поеми Гонта намагається начебто втратити свою тілесну оболонку, відособитися від тіла і приєднатися до вищої інстанції – Бога («Поцілував мертвих в очі, / Хрестить, накриває/ червоною китайкою...»); «Поцілував, перехрестив, / Покрив...; «Спочивайте, діти, / Та благайте, просіть Бога, /Нехай на сім світі /мене за вас покарає /за гріх сей великий»). Отже, світ акумулюється у християнських категоріях, після дітовбивства Гонта звертається до Бога, намагається зректися плотської чуттєвості, хоч його «матеріальна» душа ще зберігає сліди страшного дітовбивства.

Факт вбивства Гонтою власних дітей не зафіксований ні офіційною історією, ні фольклорними джерелами. Крім того, за свідченням істориків і мемуаристів, він мав лише одного сина і чотирьох дорослих дочок. На слушну думку Г. Грабового, введенням до поеми цієї сцени Т. Шевченко руйнує останній місток, що єднає Гонту «з ворожим світом польської шляхти; Гонта віднині не знає перешкоди, яка відокремлювала б його від усієї маси народних месників» [8, 76].

У поемі гайдамацький полковник виступає як уособлення незламної життєвитривалості, людської незалежності, духовної сили – рис, що характерні для людей, котрі з ранніх літ були близькими до праці й героїчних

традицій предків. Кардинальне в життєвій позиції головного героя твору – повсякчасне усвідомлення свого єднання з іншими людьми, відповідальності за них. Гонта у творі наділений чітко окресленими й опoетизованими письменником національними рисами, причому ця поетизація ніде не заступає художнього аналізу певних змін і суперечностей у характері героя. Він постає перед читачем як досвідчений військовий керівник, розумний і стриманий, спроможний приймати найвідповідальніші рішення, до дрібниць продумувати хід бойових акцій. Так, саме Іван Гонта спланував звитязний наступ на Умань, узяв на себе повну відповідальність за перехід на бік гайдамаків надвірних козаків. Герой рішуче вірить у перемогу над супротивником, суспільне вивищує над власним, особистим.

Звертає на себе увагу співчутливе ставлення поета до гайдамаків – це ставлення батька до своїх дітей, а отже йдеться про почуття зрідненості автора зі своїми героями, яке з повним правом можна трактувати ширше: в тому батьківстві не тільки любов, а й відчуття свого призначення як оборонця народу, його месії.

Підступно схопленого російськими військовими Гонту допитували й катували близько місяця. Тримали Івана Гонту у викопаній ямі в кайданах на руках і ногах. Щодня допитували і били нагаями. А присуд польського суду був безприкладним за жорстокістю та єзуїтською «вишуканістю». Протягом десяти днів йому повинні були здирати смугами шкіру зі спини, на одинадцятий день – відтяти обидві ноги, на дванадцятий – руки, тринадцятого дня – вирвати серце, а на чотирнадцятий – відняти голову і четвертувати тіло так, щоб шматки його були прибиті на шибеницях чотирнадцяти найбільших міст України. Як згадував пізніше шляхтич Дуклан-Охоцький, під час тортур Гонта поводив себе справді героїчно: «Обличчя... було спокійне й веселе, ніби він ішов до куми на родини. Кат зірвав йому клопоть шкіри, але обличчя козака не здригнулося. Коли кат зірвав другий клопоть, Гонта, глузуючи, сказав: «От казали, що болітиме, але насправді анітрішечки не болить». Сила духу Гонти і зворушила, і

схвилювала присутніх. Занепокоєний цим, Браницький наказав катові негайно стягти Гонті голову» [2, 121]. Іван Гонта переніс свою страшну смерть мужньо. М. Аркас з цього приводу зазначав: «Так вмирати можуть тільки люди, котрі твердо вірять, що на їх боці правда, що діло їх праведне; так вмирати можуть тільки щирі діти свого краю, котрі не бояться терпіти за нього усякі, хоч би і такі пекельні, муки, як ото випало на долю Гонти». (1, 346).

Страшні і пекельні муки Т. Шевченко пропускає через себе, бо поетові болить так як і його персонажам. Своє «я» автор переломлює через «я» – герой». Бой поет, як і його герой ніколи не зречеться ні свого народу ні своєї віри. Т. Шевченко гордий за таких як Іван Гонта, Максим Залізник, за їхню мужність, стійкість, любов до Батьківщини. Саме вони здатні віддати життя за свою землю і свій народ.

Т. Шевченко всіляко намагається переконати читача і сам цілком справедливо доходить висновку, що народ ніколи не розповідає про звичайного розбійника в такому ключі. Гонта, в народній пам'яті, – це передусім месник за людські кривди, людина твердого характеру, яка і в передсмертних муках вдається не до прокльонів, а до молитви.

Світогляд Т. Шевченка формував його ставлення до найсуттєвішого вчинку Івана Гонти – його переходу від поляків до українських повстанців. Сприйняття цієї історичної події стало головним елементом Шевченкової концепції, зумовило всі інші авторські характеристики.

У цих різновидах історичного твору віднайдено специфічне втілення характеру Івана Гонти. Принцип “незвичайних характерів у незвичайних обставинах” спрацював у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» на повну силу. Письменник, створюючи історичні поеми, відштовхувався від фольклору. Саме фольклорні мотиви романних образів допомагають оживити специфічний дух епохи. Щедро виписані відомі історичні місця (місто Чигирин, Січ), історичні ландшафти України викликають довір'я читача до головного героя. Автор прагне відновити добру пам'ять у народі про Івана

Гонту, наголошуючи на постійному його зв'язку з цим народом. Письменник не прагнув індивідуалізувати Івана Гонту як особистість. Він створив його цілісний, прогнозований характер, підкреслюючи, що така людина завжди чинитиме в інтересах народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. «Історія України-Руси», 1908 р. 346с.
2. Антонович В. Б. Уманський сотник Іван Гонта // Моя сповідь: Вибр. іст. та публ. твори. – К., 1995. – 219 с.
3. **Антонович В. О воспроизведении исторических событий в поэзии Шевченко// Чтения в Историческом контексте Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – 246с.**
4. *Антонович В.Б.* Уманский сотник Иван Гонта: 1768 г. – Киевская старина, 1882 г., № 11, с. 250 – 276. 2 вид.: Руська історична бібліотека, 1897 р., т. 19, с. 97 – 123. 3 вид.: Український історичний журнал, 1993 р., № 9, с. 72 – 86. 4 вид. : Антонович В.Б. Моя сповідь. – К. : 1995 р., с. 197 – 218.
5. Голобуцкий В. А. Гайдамацкое движение на Запорожье во время «колиивщины» и крестьянское восстание под предводительством Е. П. – 86с.
6. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 539 с.
7. Грабовецький В. В. Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях / В. В. Грабовецький // Український історичний журнал. – 1968. – № 6. – С. 104–110.
8. **Грабовий Г. Поет як міфотворець. – 158с.**
9. Киевская старина. – 1883. – №9–10. – 37с.
10. Куліш П. Мальована гайдамаччина: Словесний здобуток незнамого автора // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11–12. –161с.

11. Шевченко Т.Г. Кобзар. Вступна стаття О. Гончара.– . Дніпро, 1981.– 613 с.